

РЕГУЛИРОВАНИЕ РЫНКА ТРУДА

І.Б. ШВЕЦЬ, д.е.н., проф.,

О.М. СЛЕДЬ, к.е.н., доц.,

А.В. ШВЕЦЬ

Донецький національний технічний університет

ПРОБЛЕМИ ТА МОЖЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ НЕФОРМАЛЬНОГО СЕКТОРУ РИНКУ ПРАЦІ В УКРАЇНІ

Обґрунтовано місце і роль неформального сектору ринку праці для економіки країни. Систематизовано фактори формування неформального сектору ринку праці в Україні. Визначено специфіку прояву та тенденції розвитку неформального сегменту в економіці України. Встановлено позитивний та негативний вплив функціонування неформального сектору ринку праці на соціально-економічні показники розвитку. Запропонована матриця статусів ринку праці в залежності від виду зайнятості та сектору економіки. Обґрунтовано систему організаційно-економічних заходів, спрямованих на зменшення негативного впливу неформального сектору ринку праці на соціально-економічний розвиток.

Ключові слова: неформальний сектор, ринок праці, зайнятість, матриця, державне регулювання, сегмент, оцінка, види економічної діяльності, дохід, само зайнятість.

Політичні та соціально-економічні трансформації в Україні на початку 90-х років минулого сторіччя обумовили виникнення нових явищ у сфері зайнятості населення, одними з яких є сегментація ринку праці за формами власності та статусом діяльності, поширення неформального сектору. Неформальний сектор економіки України, який останнім часом набуває рис стихійності і неконтрольованості, має не тільки суттєві позитивні можливості, що обумовлені особливостями його функціонування, а й визначається негативними тенденціями розвитку.

Значення неформального сектору ринку праці для економіки України не є однозначним. З одного боку, він сприяє забез-

печенню додаткової зайнятості населення та збільшенню його доходів, стримує падіння рівня життя та зростання безробіття. Разом з тим неформальна зайнятість створює багато соціальних проблем, до яких належать відсутність соціальних гарантій і контролю за умовами праці, втрата працівниками рівня кваліфікації та професійних навичок. Економічна діяльність суб'єктів неформального сектору здійснюється без офіційної реєстрації, супроводжується погіршенням умов праці та соціальної захищеності працівників, повним або частковим приховуванням доходів і, як наслідок, ухиленням від сплати податків, передбачених чинним законодавством. Прихована зайнятість формує додаткові умови для розвитку кримінального середовища та обумовлює втрату коштів державного бюджету через приховання доходів від оподаткування. Зменшення негативного впливу функціонування неформального сектору економіки вимагає негайного втручання органів державного управління та впровадження відповідних регулюючих заходів.

Вирішення проблеми регулювання неформального сектору економіки вимагає розв'язання ряду завдань щодо проведення достовірної оцінки масштабів неформального сектору ринку праці, його складу і структури, а також позитивних і негативних наслідків його функціонування. Вкрай важливою є розробка цілісної концепції стратегії регулювання неформальної зайнятості з метою ліквідації «тіньового» сегменту ринку праці та зменшення негативного впливу незареєстрованих видів економічної діяльності на соціально-економічний розвиток регіонів.

© І.Б. Швець, О.М. Следь, А.В. Швець, 2013

Незважаючи на те, що неформальний сегмент відіграє суттєву роль у складі ринку праці, це явище є недостатньо дослідженим і висвітлюється у науковій літературі значно менше, ніж інші аспекти ринку праці. Дослідження сучасного стану проблеми та наукових праць Н. Бокун, І. Кулібаби [1], В. Гимпельсон [3], І. Мазур [5], Б. Робертса [7], Н. Шелудько [9] свідчить про наявність суттєвих відмінностей не тільки кількісних оцінок, але й якісних підходів до визначення сутності та складових неформального сектору ринку праці. Відсутнім є науково-обґрунтоване визначення неформального сектору та загальноприйнятні критерії класифікації працівників за ознакою формальної або неформальної зайнятості. Крім того, неформальна зайнятість в Україні є досить специфічним явищем, яке суттєво відрізняється від неформального сектору ринку праці інших країн, що ускладнює застосування міжнародних рекомендацій та світового досвіду щодо його оцінки та регулювання.

Метою роботи є визначення сутності неформального сектору ринку праці, визначення меж його існування і тенденцій розвитку, а також впливу його функціонування на соціально-економічний стан в країні. Необхідною є розробка цілісної концепції стратегії регулювання неформальної зайнятості з метою ліквідації «тіньового» сегменту ринку праці та зменшення негативного впливу незареєстрованих видів економічної діяльності на соціальний та економічний розвиток.

Аналіз наукових праць, присвячених сутності поняття «неформальна економічна діяльність», «неформальна зайнятість», показав, що одне і те ж визначення застосовується найчастіше для характеристики хоча і близьких за змістом, але не співпадаючих явищ. І, навпаки, для характеристики одного і того ж феномена різні автори використовують різну термінологію. Визначення «чорна», «сіра», «тіньова», «прихована», «неофіційна», «підпільна», «незареєстрована», «не декларована», «неспостережена», «неформальна» можуть виступати як синонімами одного і того ж

явища, так і характеристиками різних форм зайнятості.

У дослідженні визначення неформальної зайнятості в значній мірі спирається на визначення неформальної економіки, запропоноване Е. Фейдж: «неформальна економіка охоплює ті види економічної діяльності, що пов'язані з відходом від витрат і виключенням з виплат і прав, що містяться в законах і нормативно-правових документах, які регулюють відносини власності, ліцензування діяльності, трудові відносини, фінансове кредитування і системи соціального забезпечення» [11, с. 992]. Тобто сфера неформального не охоплює кримінальну діяльність, пов'язану з виробництвом нелегальних товарів або послуг. Крім того, на відміну від ряду авторів в досліджуваній феномен не включено будь-яку діяльність домашніх господарств, не пов'язану із виробництвом продукції на продаж. Тому сегмент, що залишився – це економічна діяльність, пов'язана з виробництвом якісних (легальних) товарів чи послуг на продаж (за винагороду), але з порушенням – повним або частковим – норм чинного законодавства, визначимо як «підпільну» (underground).

Співвідношення між неформальною і підпільною зайнятістю обумовлено визначенням меж формального і неформального, легального і нелегального секторів ринку праці. Вперше термін «неформальний» як характеристика трудової діяльності був використаний К. Хартом під час дослідження міських ринків праці в Гані [8, с. 532-536]. В подальшому поняття «неформальний сектор» стало невід'ємною частиною досліджень бідності та зайнятості в країнах, що розвиваються. Незважаючи на відмінності неформальних ринків праці в країнах Європи, Африки і Латинської Америки, можна стверджувати про існування спільного підходу до їх дослідження. Трактуючи неформальні ринки праці аналогічним чином, 15-а Міжнародна конференція статистики праці у 1993 р. затвердила офіційне визначення і підхід до статистичного вимірювання неформального сектора. У широкому розумінні, за визначенням МОП, неформальний сектор являє

собою сукупність виробничих одиниць, зайнятих виробництвом товарів і послуг з метою забезпечення роботою та доходами осіб, які брали участь у їх створенні. Як правило, ці виробничі одиниці мають низький рівень організації виробництва, зовсім або практично не мають розмежування праці і капіталу як факторів виробництва і відрізняються малим масштабом діяльності. Трудові відносини – якщо такі існують – засновані переважно не на угодах із формальними гарантіями, а на випадковій зайнятості або споріднених і особистих відносинах [4].

Існування неформального сектору тісно пов'язане з формальним сектором [13; 10]. Підприємства неформального сектора можуть виступати постачальниками, субпідрядниками підприємств формального сектора, утворюючи єдиний виробничий ланцюг. Саме їх існування може бути обумовлено нездатністю відповідати нормам чинного законодавчого чи іншого регулювання. Підприємства формального сектора можуть діяти всупереч формальному регулюванню. Практика приховування заробітної плати або усного найму поширені як у неформальному, так і у формальному секторах. Навпаки, частина зайнятості на підприємствах неформального сектора може здійснюватися у повній

відповідності з чинним адміністративним, трудовим та податковим законодавством. Ідея про взаємопроникнення формального і неформального в економічній діяльності має два важливі наслідки. По-перше, вона дозволяє перейти від дослідження формального і неформального секторів до дослідження формальної і неформальної економіки, включаючи формальну і неформальну зайнятість. Одне з поширених визначень пропонує відносити до неформальної економічної діяльності, спрямованої на отримання доходів, контрольовану державою, здійснювану в умовах, коли аналогічні види діяльності контролюються державою [12]. Однак як тільки ми погоджуємося, що неформальні відносини не пов'язані з певним сектором економіки або формами виробничих одиниць, стає очевидною необхідність переходу до визначення неформальної зайнятості на основі так званого «підходу на основі характеру зайнятості» (employment-based definition). В основі цього підходу покладено індивідуальні особливості зайнятості. Схематично «карта» зайнятості в залежності від типу виробничої одиниці може бути представлена у вигляді матриці (рис. 1). По-друге, це дає можливість виділити кілька станів зайнятості за ступенем відповідності її умов законодавству.

	<i>Формальний сектор</i>	<i>Неформальний сектор</i>
<i>Формальна зайнятість</i>	формальна зайнятість у формальному секторі	формальна зайнятість у неформальному секторі
<i>Неформальна зайнятість</i>	неформальна зайнятість у формальному секторі	неформальна зайнятість у неформальному секторі

Рис. 1. Матриця статусів зайнятості

На одному полюсі знаходиться робота, здійснювана у повній відповідності з умовами письмового трудового договору відповідно чинного законодавства. На іншому – зайнятість на основі усних домовленостей. Між ними знаходиться широкий спектр робіт, що виконуються з деякими порушеннями законодавства: будь то в ча-

стині декларованого розміру заробітку або режиму праці, відпусток. Перша ситуація може бути визначена як формальна зайнятість. Друга і третя разом складають «підпільну» зайнятість, згідно з наведеним вище визначенням. При цьому повністю незареєстровану зайнятість (за наймом на основі усних домовленостей або індивіду-

альне підприємництво без патенту чи ліцензії) ми визначаємо як неформальну, тоді як перехідні форми між формальною і неформальною зайнятістю утворюють тіньову зайнятість. Для уточнення видів зайнятості пропонується модифікована ма-

триця статусів (рис. 2). Надалі, досліджуючи формальну зайнятість, ми будемо мати на увазі зайнятість «умовно-формальну», яка являє собою сукупність формальної та тіньової зайнятості.

	<i>Формальний сектор</i>	<i>Неформальний сектор</i>
<i>Формальна зайнятість</i>	формальна зайнятість у формальному секторі	формальна зайнятість у неформальному секторі
<i>Тіньова зайнятість</i>	тіньова зайнятість у формальному секторі	тіньова зайнятість у неформальному секторі
<i>Неформальна зайнятість</i>	неформальна зайнятість у формальному секторі	неформальна зайнятість у неформальному секторі

Рис. 2. Модифікована матриця статусів зайнятості

Незареєстрований ринок праці є специфічним сегментом ринку праці, в рамках якого функціонує сукупність господарських одиниць, що здійснюють незареєстроване виробництво товарів і послуг. Основними рисами незареєстрованого ринку праці є відсутність реєстрації і сплати податків, а також висока варіація доходів (доходи можуть бути як значно менше, ніж в зареєстрованому секторі (вулична торгівля), так й істотно вище).

Основними причинами виникнення неформального сектору ринку праці в Україні в сучасних умовах є такі:

- ненавмисне уникнення реєстрації, яке виникає через відсутність офіційної регламентації певного виду економічної діяльності, наявність бюрократичних перешкод для реєстрації, порушення звітності внаслідок незнання законодавчих актів;
- вимушене уникнення реєстрації, що обумовлено неможливістю розвитку або виживання виробничої одиниці без тіньової економічної діяльності;
- ініціативне уникнення реєстрації, що обумовлено прагненням одержання надприбутку.

Дослідження неформального сектору ринку праці в Україні дозволяє виокремити основні напрями незареєстрованої трудової діяльності в Україні, серед яких:

- виконання робіт чи надання послуг,

що дозволені чинним законодавством, але є не зареєстрованими (ремонтно-будівельні роботи за замовленнями населення, медичне обслуговування поза офіційних спеціалізованих установ, репетиторство);

- одержання платні за роботи і послуги, які згідно законодавства є безкоштовними (оплата безкоштовних медичних та освітніх послуг, хабарі посадовим і не посадовим особам);

- отримання додаткової платні вище законного тарифу (додаткова оплата населенням послуг, наданих працівниками комунального та побутового обслуговування, надання житла в оренду без оформлення);

- отримання доходів від кримінальної діяльності (торгівля наркотиками, грабіж, проституція, рекет).

Важливою рисою українського неформального сектору ринку праці є його значне розшарування і поляризація. На одному полюсі можна виділити зайнятих із досить високим рівнем доходів, які діють з метою отримання додаткових прибутків бізнесу через ухилення від сплати податків. На другому – представники малозабезпечених прошарків населення та особи із зниженою дієздатністю, для яких можливості працевлаштуватися у формальному секторі економіки є обмеженими. Характерною особливістю українського незареєстрованого ринку праці є поступове зник-

нення межі між формальним і неформальним секторами. Через погіршення ситуації на ринку праці, низький рівень життя населення, зростання безробіття відбувається відтік зайнятих із формального сектора до неформального. Особливістю національного неформального сектору є те, що значна частина зайнятих у ньому підтримують постійний зв'язок із формальним сектором, населення має широкі можливості отримання доходів, що не підлягають обліку, на підприємствах і в організаціях формального сектору [9, с. 85].

Досвід країн із масовою неформальною зайнятістю свідчить про те, що вона не зникає автоматично із створенням нових робочих місць у формальному секторі. Заборонні заходи щодо неформального сектору ринку праці також виявляються неефективними. Скорочення неформального сектору у результаті посилювання політики держави щодо незареєстрованого сегменту ринку праці призведе до суттєвого зростання безробіття, оскільки значна частина неформально зайнятих не зможе працевлаштуватися у формальному секторі. Для тих, хто працює у неформальному секторі на умовах вторинної зайнятості, така політика призведе до значного зниження рівня життя. Крім того, заборонений неформальний сектор ринку праці, який переслідується державою, може прийняти кримінальну форму.

Неформальна зайнятість забезпечує населення додатковим доходом. Особливо це стосується працівників, які є зайнятими у формальному секторі економіки, але у вільний від основної роботи час здійснюють свою діяльність за спеціальністю також на незареєстрованому ринку праці. Прикладом може бути надання приватних уроків вчителями шкіл та викладачами вузів, або надання косметологічних послуг на дому працівниками салонів краси. Такі види послуг не тільки дозволяють отримати додатковий заробіток працівникам, але є й привабливим для споживачів вказаних послуг, оскільки коштують значно нижче порівняно із послугами, наданими спеціалізованими закладами. Таким чином споживчий сегмент ринку стимулює розвиток

певної частини неформального сектору ринку праці, створюючи суттєвий попит на незареєстровані послуги [6, с. 21].

Розробка комплексу соціально-економічних заходів з регулювання неформального сектору ринку праці та соціально-економічних наслідків його функціонування передбачає обов'язково врахування основних рис та особливостей незареєстрованої зайнятості в Україні. Сутність та форма заходів, спрямованих на регулювання неформального сектору ринку праці, мають засновуватися на соціально-демографічних характеристиках населення, його мотивів, особливостей незареєстрованої діяльності та можливостей отримання доходів.

Однією з головних рис незареєстрованого ринку праці в Україні є його неоднорідність, що виявляється у диференціації мотивів до здійснення неформальної трудової діяльності. Суттєва неоднорідність обумовлює необхідність поділу неформального сектору ринку праці на окремі сегменти, кожен з яких охоплює більш або менш однорідні групи суб'єктів із приблизно однаковими характеристиками та стереотипами поведінки. Неоднорідність або багатшаровість неформального сектору ринку праці передбачає, перш за все, існування двох протилежних полюсів. На одному полюсі розташовано найбільш соціально-вразливі категорії населення та найменш кваліфікована робоча сила. На іншому полюсі – представники великого бізнесу, які здійснюють незареєстровану діяльність з метою ухилення від сплати податків. Між цими протилежними полюсами існує великий діапазон видів неформальної зайнятості в залежності від соціального статусу, рівня освіти і кваліфікації а також мотивів працівників [1, с. 5-7]. У результаті дослідження особливостей формування сегментів неформального сектору ринку праці пропонуються такі ознаки його групування за видами:

- характеристика складу (професійно-кваліфікаційний рівень працівників, їх соціальний статус);
- причини виникнення;
- види діяльності;

- джерело та розмір доходу.

У результаті дослідження було сформовано три сегменти незареєстрованого ринку праці в Україні:

- сегмент А – «вуличний»;
- сегмент В – «професійний»;
- сегмент С – «корпоративний».

Сегментування здійснювалося на основі характеристик населення, які скла-

дають виокремлені групи. Серед основних характеристик працівників визначено рівень освіти та кваліфікації, професійну групу, соціальний статус громадян. Характеристика сегментів неформального сектору ринку праці за професійно-кваліфікаційними та соціальними характеристиками працівників надано у табл. 1.

Таблиця 1

Сегментування неформального сектору ринку праці за складом працівників

Сегменти	Професійно-кваліфікаційна характеристика	Соціальний склад
Сегмент А «вуличний»	- відсутність освіти, спеціальності, професії; - недостатній рівень кваліфікації; - наявність фізичних та соціальних обмежень; - низький соціальний статус.	- самозайняті; - дрібні фермери; - пенсіонери за віком та інвалідністю; - особи, що не досягли працездатного віку.
Сегмент В «професійний»	- наявність середньої та вищої освіти; - володіння професією, спеціальністю; - досить високій рівень кваліфікації; - володіння професійними знаннями або цінними навичками; - поєднання неформальної діяльності із офіційною зайнятістю.	- представники «середнього класу» та інтелігенції; - наймані працівники; - державні службовці; - кваліфіковані робітники; - власники малого та середнього бізнесу.
Сегмент С «корпоративний»	формується на організаційному рівні.	власники та працівники великого бізнесу.

Сегмент А складається здебільше з громадян, які не мають вищої, а іноді навіть середньої або спеціальної освіти. Логічним наслідком цього є відсутність професії, або спеціальності, мінімальний рівень професійної кваліфікації. Такі працівники не в змозі виконувати трудові функції на достатньо високому рівні; склад завдань, які можуть бути ними вирішені, є занадто обмеженим. Частіше за все до цього сегменту потрапляють молоді люди із неблагополучних родин, які з дитинства мають схильність до споживання алкоголю та інших шкідливих звичок. Сегмент також формується із людей зрілого віку, які через обмежені можливості освітнього та професійного розвитку, не отримали гідної професії та робочого місця.

Окремою складовою частиною цього сегменту є люди з розумовими або психічними вадами, можливості працевлаштування для яких у формальному секторі є

обмеженими. До «вуличного» сегменту також слід віднести людей похилого віку, які мають залишкову працездатність, оскільки вони не можуть більше виконувати кваліфіковану роботу і втратили свої основні професійні функції. У цілому головною ознакою складу цього сегменту є невисокий соціальний статус громадян, який обумовлює їх помірні прагнення у сфері зайнятості. Досліджуючи цей сегмент, окрему увагу слід приділити соціально-небезпечним групам населення, які формують маргінальний прошарок суспільства. Представники цих груп досить часто обирають нелегальні форми заробітку та заборонені законом види діяльності. Поширення таких видів діяльності становить досить високий рівень загрози соціальному розвитку держави, оскільки створює гостру криміногенну обстановку у суспільстві. Послуги, що надаються представниками даного сегмента, та продукція, яка ним

пропонується, частіше за все має дуже низьку якість, є ненадійною і навіть небезпечною для життя і здоров'я споживачів [2, с. 347-350].

«Професійний» сегмент за своїм соціальним складом можна охарактеризувати як групу представників «середнього» класу та інтелігенції. Його основу становлять громадяни, які мають середню спеціальну, а частіше вищу освіту. Ці працівники володіють певною професією або спеціальністю, мають досить високий рівень кваліфікації. Досить часто представники цієї групи володіють доволі цінними професійними знаннями або навичками, якими вони розпоряджаються на свій розсуд. Представниками цього сегменту можуть бути майстри з пошиву одягу, парикмахери-стилісти, лікарі, які володіють нетрадиційними лікувальними методиками, викладачі приватних уроків. Також до цього сегменту можна віднести працівників творчих професій, які здійснюють незареєстровану діяльність, та власників фермерських господарств, які не є офіційно зайнятими. Професійний сегмент поповнюється власниками малого і середнього бізнесу, які частково приховують свою діяльність з метою ухилення від сплати податків. Окремо у складі цього сегменту слід назвати роботодавців, які здійснюють оплату праці найманих працівників у «конвертах», уникаючи сплати відповідних нарахувань на заробітну плату. Особливою складовою цього сегменту є державні службовці, працівники освіти та охорони здоров'я, які отримують хабарі, або беруть плату за послуги, які є безкоштовними згідно чинного законодавства. Ця група поповнюється кваліфікованими працівниками певної сфери, які отримують за надані послуги оплату, що перевищує встановлені тарифи. Доход від надання житла в оренду без належного оформлення також є ознакою приналежності власника до даного сегменту. Відмінною ознакою цього сегменту є поширене поєднання працівниками формальної зайнятості із неформальною, як за основним видом діяльності, так і в інших сферах. Продукція, що виробляється працівниками цього сегменту та послуги, що

надаються ними, відрізняються високою якістю, надійністю, ринковою привабливістю та помірною вартістю. Попит з боку споживачів на товари та послуги даного сегменту є досить високим, що не тільки підтримує його існування, але й стимулює його розвиток [3].

Сегмент С, який умовно можна назвати «корпоративним», складається не з окремих індивідів, а з ділових кіл, груп представників великого бізнесу та ділової еліти. Тобто цей сегмент формується не на індивідуальному, а на організаційному рівні. Корпоративний сегмент поєднує як власників великого бізнесу, так і найманих працівників, які обіймають керівні посади, представників адміністративних органів.

Визначені професійно-кваліфікаційні та соціальні характеристики встановлених сегментів обумовлюють певні особливості та типи поведінки працівників на ринку праці. Визначені сегменти суттєво відрізняються за причинами виникнення неформальної зайнятості та мотивами, які спонукають населення до ухилення від реєстрації та сплати податків. Також професійно-кваліфікаційний склад визначає найбільш характерні види економічної діяльності для кожного сегменту та розмір передбачуваного доходу. Характеристики сегментів неформального сектору ринку праці за причинами виникнення, видами діяльності та розміром доходу надано у табл. 2.

Однією з головних причин виникнення неформальної зайнятості, яка складає основу «вуличного» сегменту, є обмежені можливості працевлаштування громадян у формальному секторі економіки. Ці обмеження обумовлені фізичними або психічними вадами людей, відсутністю освіти та достатнього рівня професійних прагнень і мотивації. Низький рівень конкурентоспроможності робочої сили не може надати працівнику гідне місце на ринку праці. Працівники із незадовільними професійно-кваліфікаційними характеристиками, відсутністю спеціальної освіти, навичок та природних здібностей можуть отримати або статус безробітного або нестабільне місце у тіньовому секторі економіки. Таким чином ринок праці виконує

оздоровлюючи і стимулюючи функції, позбавляючи національну економіку від

нежиттєздатних елементів, або стимулюючи їх до розвитку і самовдосконалення.

Таблиця 2

Характеристика сегментів неформального сектору ринку праці

Сегменти	Причини виникнення	Види діяльності	Дохід
Сегмент А «вуличний»	- обмежені можливості працевлаштування у формальному секторі; - складність або економічна недоцільність здійснення процедури офіційної реєстрації.	- вулична торгівля; - рослинництво та тваринництво; - надання побутових послуг.	мінімальний (єдине джерело)
Сегмент В професійний»	- отримання додаткового доходу; - забезпечення додаткової зайнятості; - реалізація власних професійних прагнень.	- репетиторство; - надання медичних послуг; - здійснення ремонтно-будівельних робіт; - надання інших кваліфікованих послуг.	дорівнює або перевищує первинний дохід (додаткове або вторинне джерело)
Сегмент С «корпоративний»	- ухилення від сплати податків; - прагнення отримання надприбутків.	- промисловість; - комерційна діяльність; - сільське господарство.	надприбуток (альтернативне джерело)

Проте існує ще одна вага причина здійснення незареєстрованої діяльності працівниками «вуличного» сегменту – недосконалість процедури державної реєстрації або її економічна недоцільність. Так, для громадян, які здійснюють епізодичний продаж продукції, що вирощено у власному підсобному господарстві, оформлення статусу самозайнятості, отримання необхідних дозволів та сплата єдиного податку може повністю нівелювати отриманий дохід, або навіть спричинити збитки. Досить часто трудова діяльність має настільки нерегулярний, непостійний характер, що для громадян, які здійснюють її, питання чинного оформлення залишається невизначеним. Низький професійно-кваліфікаційний рівень працівників цього сегменту стає причиною того, що вирішення питань належної реєстрації знаходиться поза їх досвідом та компетенцією.

Склад «вуличного» сегменту та мотиви його працівників визначають найбільш поширені в його рамках види економічної діяльності. До них, у першу чергу, належить вулична торгівля недорогим дрібним товаром, продукцією власного виробництва (наприклад кулінарними проду-

ктами, одягом), сільськогосподарською продукцією власного або іншого присадибного господарства. Також до цього сегменту необхідно додати всі види діяльності, пов'язані із дрібним рослинництвом та тваринництвом із можливою подальшою реалізацією отриманої продукції. Одночасно такі господарства можуть використовуватися власниками для забезпечення власних потреб, що утримує їх від реєстрації господарів як фермерів, які мають сплачувати податки. Окремо до даного сектору можна віднести надання разових або тимчасових низькокваліфікованих послуг, таких як прибирання та обладнання підвір'я, обробка садівничих ділянок, збирання врожаю, чистка снігу, розвантажувальні роботи, тощо.

Рівень доходу, який отримує населення в рамках цього сегменту, є вкрай низьким. Він може виконувати тільки відтворювальну функцію, забезпечуючи людей лише продовольчими товарами та предметами першої необхідності. Отриманий дохід не надає можливості здійснювати професійних розвиток та отримувати освіту, не забезпечує задоволення соціальних, культурних та інших потреб більш високого рівня. У більшості випадків для громадян,

які реалізують свою працездатність у цьому сегменті, така діяльність є єдиним джерелом доходу. Використання жорстких, заборонних методів та фіскальних інструментів може тільки погіршувати ситуацію, позбавляючи певну категорію громадян єдиного можливого шляху отримання доходів та способу виживання в сучасних економічних умовах. Це, у свою чергу, може призводити до загострення криміногенної ситуації та зростання соціальної напруги у суспільстві. Оскільки обсяги доходу, створеного у цьому секторі, є незначними, недоотримання коштів державним бюджетом буде мінімальним і таким, що радикально не вирішує проблеми поповнення доходної частини держбюджету [5, с. 96-102].

Для працівників «професійного» сектору основною рушійною силою, яка спонукає їх до незареєстрованої діяльності, є прагнення отримати додатковий дохід. Неформальна зайнятість є для таких громадян вторинним джерелом доходу, яке дорівнює або в окремих випадках навіть перевищує заробіток за основним місцем роботи. Більшість таких працівників, залишаючись справними платниками податків за місцем первинної зайнятості, вважають, що мають моральне право здійснювати додаткову діяльність, не зменшуючи свій дохід на суму податків. Усвідомлюючи наявність державних гарантій щодо соціального захисту, пов'язаних із основною зайнятістю, працівники «професійного» сегменту відчують ілюзію свободи у здійсненні неформальної трудової діяльності. До того ж актуальним залишається питання національного менталітету, який формувався десятиріччями, пройшов ряд трансформацій за роки незалежності і у процесі становлення надбав певні стійкі риси. Серед таких рис слід назвати недовіру до державної влади та державної економічної і соціальної політики, небажання робити свій внесок у соціально-економічний розвиток країни [7, с. 320-339].

Причиною неформальної зайнятості громадян у сегменті В може бути не тільки бажання отримувати додатковий дохід, але

й прагнення забезпечити себе додатковою зайнятістю, тобто додатковою діяльністю, яка може бути цікавою з точки зору професійного інтересу. Таке додаткове заняття може співпадати із діяльністю за основним місцем роботи, або суттєво відрізнятись від первинної зайнятості за змістом. У даному випадку неформальна вторинна зайнятість здійснюється з метою більш повної професійної реалізації, розвитку навичок за профілем своєї професії, набуття професійного досвіду, опанування нових навичок. Незареєстрованою така діяльність часто залишається не через небажання сплачувати податки, а внаслідок пасивності та ліні, які стримують активну життєву позицію і перехід до конкретних дій у напрямку процесу легалізації діяльності. Отримання додаткового доходу не є головним мотивом для даної категорії громадян і може розглядатися лише як вторинний наслідок.

Особливості «професійного» сегменту неформального сектору, які визначаються його складом та причинами існування, дозволяють узагальнити види економічної діяльності у цьому сегменті. До них належать репетиторство та надання приватних уроків, надання традиційних і нетрадиційних медичних послуг, моделювання та виготовлення одягу, надання послуг по догляду за маленькими дітьми та хворими, надання сервісу з прибирання житла та догляду за домівкою, здійснення будівництва і ремонту житла, ремонт та обслуговування побутової техніки, послуги стилістів, майстрів салонів краси та інші. Також серед видів нелегальної діяльності в рамках цього сектору можна зазначити отримання хабарів та плати за послуги, що перевищує встановлені тарифи. Крім того, у рамках цього сегменту є значна група представників малого та середнього бізнесу, які здійснюють свою діяльність частково або повністю неформально.

Найбільшу загрозу для доходної частини державного бюджету становить сегмент С – «корпоративний». Основним мотивом виникнення неформальної, тіньової діяльності у цьому сегменті є прагнення власників бізнесу одержувати над-

прибуток. В сучасній Україні створені сприятливі умови для розвитку цього сегменту. Інтереси власників великого бізнесу лобюються під час прийняття політичних рішень, внесення змін та поправок до чинного законодавства. Політика подвійних стандартів, яка реалізовується сьогодні на багатьох великих національних підприємствах, з одного боку, декларує соціальну відповідальність бізнесу як головну цінність компанії, а з іншого – відсутній «фундамент», який передбачає повну сплату податків та заробітної плати. Компанії, які отримують значні прибутки, мають обов'язково робити внесок у соціально-економічний розвиток держави, оскільки вони інвестують у майбутнє суспільства, у тому числі у майбутнє своїх дітей. Основними видами діяльності, які потрапили у цей сегмент, є промисловість (металургійна, енергетична, добувна), будівництво, сільське господарство, комерційна діяльність. Найбільш ефективними

методами подолання негативних явищ, пов'язаних із неформальною зайнятістю у корпоративному сегменті, є впровадження жорстких контролюючих методів та фіскальних інструментів. У сучасних умовах вкрай необхідною є розробка дієвого механізму державного регулювання податкової політики з метою виведення із тіні діяльності великих промислових підприємств.

Дослідження складу, структури, а також вартісних показників у розрізі визначених сегментів дозволили отримати кількісну оцінку неформального сектору ринку праці Донецького регіону (табл. 3). Для оцінок та розрахунків були використано як прямі методи оцінки (соціологічні опитування), так і непрямі (співставлення показників зайнятості у формальному секторі економіки, наявності працездатного населення, а також офіційних доходів та витрат громадян і держави в цілому).

Таблиця 3

Кількісна оцінка сегментів неформального сектору ринку праці

Сегменти	Структура зайнятих, %	Структура валового продукту, %	Питома вага у чисельності незареєстрованих зайнятих, %	Питома вага у прихованому прибутку, %
Сегмент А «вуличний»	28,2	8,6	28,2	12,3
Сегмент В «професійний»	41,5	15,3	41,5	47,5
Сегмент С «корпоративний»	30,3	76,1	30,3	40,5

Найбільша питома вага у структурі зайнятості належить професійному сегменту неформального сектору ринку праці, яка сягає більше 40%. Проте частка цього сегменту у вартісній структурі виготовленого продукту становить лише 15%. Найбільшу питому вагу за показником валового прибутку у структурі неформального сектору ринку праці регіону займає корпоративний сегмент. Дослідження свідчить, що у структурі отриманого прибутку вуличний сектор приховує 12% доходів, професійний – близько половини, а корпоративний – 40%. Аналізуючи структуру зайнятості, слід зазначити, що для діяльності, що є пошире-

ною у вуличному секторі, питома вага незареєстрованої зайнятості складає 28,2%, у професійному – 41,5%, а у корпоративному – 30,3%.

Запропонований комплекс соціально-економічних заходів, спрямованих на зменшення негативного впливу функціонування неформального сектору ринку праці, містить певні шляхи, які диференційовано в залежності від особливостей сегментів неформальної зайнятості. Система організаційно-економічних заходів, спрямованих на зменшення негативного впливу неформального сектору ринку праці, містить головні напрями регулювання нефор-

мальної зайнятості за сегментами, які полягають у наступному.

Сегмент А «вуличний»: мінімальне втручання податкових органів (низька ефективність фіскальних і стимулюючих методів державної політики); впровадження програм з підготовки та перепідготовки кадрів на базі Центрів зайнятості; посилення державного контролю за якістю продукції та послуг, дотримання санітарних та інших норм; налагодження системи організації громадських та тимчасових робіт за участі Центрів зайнятості.

Сегмент В «професійний»: створення сприятливих умов для розвитку малого та середнього бізнесу; регулювання заробітної плати працівників бюджетного сектору; активізації компанії по боротьбі із корупцією та хабарництвом; посилення контролю за ринком оренди житла; поширення ідеї громадської відповідальності населення з метою поступової трансформації національної свідомості та забезпечення сталого розвитку.

Сегмент С «корпоративний»: посилення державного контролю за повнотою та своєчасністю сплати податків; повне використання фіскальних інструментів державного регулювання; впровадження стимулюючих інструментів податкової політики; розповсюдження концепції соціальної відповідальності бізнесу перед суспільством та дотримання світових норм корпоративного громадянства.

Таким чином основними інструментами регулювання неформального сектору ринку праці та наслідків його функціонування залишається податкова політика, в рамках якої необхідно використовувати не тільки фіскальні, але й стимулюючі інструменти. Актуальним є залучення економічно-активного населення до програми навчання, перенавчання, підвищення кваліфікації та перекваліфікації на базі державних служб зайнятості. Дієвим регулюючим інструментом є створення сприятливих умов для розвитку. Проте, необхідно зазначити, що сучасні умови господарювання не стримують розвиток малого бізнесу та підприємництва. Національним законодавством передбачено ряд податкових

та інших стимулів для таких суб'єктів, реалізуються державні програми з цим напрямом.

Дослідження особливостей сегментів неформального сектору ринку праці доводить, що найбільш необхідним за сучасних умов і одночасно найбільш складним для реалізації є трансформація національного менталітету. Необхідні радикальні зміни у свідомості громадян з метою прийняття ідеї відповідальності за своє майбутнє та майбутнє наступних поколінь. Це охоплює не тільки сферу індивідуальної громадської відповідальності, але й сферу корпоративної соціальної відповідальності та соціальної відповідальності бізнесу. Починати процес трансформації національної свідомості слід з підвищення рівня довіри громадян до держави, в результаті впровадження більш відкритої, прозорої та справедливої політики планування й контролю доходів та витрат державного бюджету.

Література

1. Бокун Н. Теневая экономика: понятие, классификации, информационное обеспечение / Н. Бокун, И. Кулибаба // Вопросы статистики. – 1997. – №7. – С. 3-10.
2. Гершуни Дж. Бюджеты времени и неформальная экономическая деятельность / Дж. Гершуни // Неформальная экономика. Россия и мир / Под ред. Т. Шанина. – М.: Логос, 1999. – С. 343-355.
3. Гимпельсон В.Е. Занятость в неформальном секторе России: угроза или благо? / В.Е. Гимпельсон // Препринт WP4/2002/03. – М.: ГУ ВШЭ, 2002. – 54 с.
4. Конвенції та рекомендації, ухвалені Міжнародною організацією праці / Міжнародне бюро праці. – Женева, 1999. – Т. 1, 2. – 560 с.
5. Мазур І.І. Детінізація економіки України: теорія та практика / І.І. Мазур / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К.: ВГЦ Київ. ун-т, 2006. – 239 с.
6. Неформальная экономика как глобально-историческое явление // Теневая экономика: экономический и социальный аспекты. – М.: ИНИОН, 1999. – С. 13-29.

7. Робертс Б. Неформальная экономика и семейные стратегии / Б. Робертс // Неформальная экономика. Россия и мир / Под ред. Т. Шанина. – М.: Логос, 1999. – 412 с.
8. Харт К. Неформальные доходы и городская занятость в Гане (1973) / К. Харт // Неформальная экономика. Россия и мир / Под ред. Т. Шанина. – М.: Логос, 1999. – 576с.
9. Шелудько Н.М. Проблема тіньової економіки в Україні / Н.М. Шелудько // Фінанси України. – 2002. – №9. – С. 80-87.
10. Chen M. Supporting Workers in The Informal Economy: A Policy Framework / M. Chen, R. Jhabvala, F. Lund // ILO WP on the Informal Economy. – 2002. – №2002/2. – P. 316-332.
11. Feige E. Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach / E. Feige // World Development. – 1990. – Vol. 18. – №7. – P. 989-1002.
12. Heeringa S.G. Russia Longitudinal Monitoring Survey (RLMS) / S.G. Heeringa // Sample Attrition, Replenishment, and Weighting in Rounds. – 1997. – V-VII. – <http://www.cpc.unc.edu/projects/rlms/project/samprep.pdf>.
13. Sassen S. Informalization in advanced market economies / S. Sassen // ILO Discussion Paper. –1997. – №20.– 31 p.

Стаття надійшла до редакції 10.04.2013